Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Sciences

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 6, Sayı: 41, Ekim 2019, s. 116-134

ISSN: 2149-0821 Doi Number: <http://dx.doi.org/10.29228/SOBIDER.32607>

Dr. Yasin YİĞİT

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni, Milli Eğitim Bakanlığı, Zara İsmet Yılmaz

İmam Hatip Ortaokulu, yasnyigit@gmail.com

ORCID ID orcid.org/0000-0002-3254-5350

MODERN ÇAĞDA GENÇLİK VE DİN EĞİTİMİ

Özet

Ülkemizde 2000’li yıllardan sonra eğitimde öğrenci merkezli yaklaşımların benimsendiği görülmektedir. Öğrenci merkezli yaklaşımda öğretim faaliyetleri yürütülürken öğrenci ilgi ve ihtiyaçlarından hareket edilmesi temel esastır. Bu yaklaşımda öğrenme sorumluluğu öğretmenden çok öğrenci üzerindedir. Öğretmen, öğrenciyi yönlendiren bir rehberdir. Bu nedenle din eğitiminde hedef kitlenin gelişim özelliklerini bilmek, yani öğrenciyi tanımak büyük bir önem taşımaktadır. Örgün öğretimde öğrenim gören öğrenciler genellikle çocukluk ve gençlik döneminde bulunmaktadır. Bu araştırmada günümüz gençliğinin gelişim özelliklerinden hareketle din öğretimindeki ihtiyaçlarını tespit etmek amaçlanmıştır. Bu kapsamda konu, gençlik dönemi genel gelişim özellikleri ve dinî-ahlakî gelişim özellikleri olmak üzere iki başlıkta ele alınmıştır. Daha sonra sonuç bölümünde ortaöğretim düzeyinde öğrenim gören gençlerin gelişim özelliklerinden hareketle din öğretiminde dikkat edilmesi gereken hususlar hakkında önerilere yer verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Eğitim, Din Eğitimi, Gençlik Dönemi Özellikleri, Gençliğin Din Eğitimi

YOUTH AND RELIGIOUS EDUCATION IN MODERN AGE

Abstract

In our country, it is seen that student-centered approaches are adopted in education after the 2000s. In the student-centered approach, it is essential to act on the interests and needs of students while conducting teaching activities. In this

approach, the responsibility of learning is placed on the students rather than the teachers. The teacher is a guide who guides the student. For this reason, it is very important to know the development characteristics of the target group in religious education, that is, to recognize the students. Students who study in formal education are usually present in childhood and youth period. In this research, it is aimed to determine the needs of today 's youth in religious education based on the developmental characteristics. In this context, the topic is discussed under two headings as general developmental characteristics of youth and religious-moral developmental characteristics. Then, in the conclusion section, suggestions on the issues that should be considered in religious education based on the developmental characteristics of young people studying at secondary education level are given.

Keywords: Education, Religious Education, Youth Period Characteristics, Religious Education of Youth

GİRİŞ

Günümüzde eğitimin merkezinde öğrencinin bulunduğu anlayışı hakimdir. Bu durum eğitimin sistemli olarak yürütüldüğü kurumlar olan okullardaki öğretim sürecinin planlanmasında öğrencilerin ilgi ve ihtiyaçlarının tespit edilmesini zorunlu hale getirmektedir. Bundan ötürü bugüne kadar insanın gelişimi ve öğrenmesi ile ilgili birçok araştırma yapılmış, bireyin yaşam serüvenindeki tekâmülü çeşitli evrelere ayrılarak incelenmiştir. Ancak insanoğlu diğer canlılar gibi atalarının özelliklerini birebir taşımamakta, fizyolojik anlamda benzerlik olsa da aynı ailede yaşayan bireylerde bile bir kuşak öteye gidildiğinde büyük farklar görülebilmektedir.

İnsanoğlunun durağan bir yapıya sahip olmaması dolayısıyla geçmişte yapılan araştırmalar bulundukları dönemin ihtiyaçlarını karşılama noktasında önemli katkılar sağlasa da zamanla çağın insanını tanımak için yeterli olamamaktadır. Buna karşın bireyin ilgi ve ihtiyaçlarının eğitim sürecinde merkeze alınabilmesi için öğretime muhatap olan öğrencilerin tanınması olmazsa olmaz bir gerekliliktir.

Gelişimin birbirine sıkı sıkıya bağlı birçok alt boyutu olan bir süreç olduğu genel kabul görmektedir. Kalıtım ve çevrenin etkisi ile şekillenen bu süreç doğum öncesinden başlamak üzere yaşam boyu devam eder (Atik 2015: 729). Gelişimin alt boyutları fiziksel, bilişsel, ruhsal, dinî, ahlakî, sosyal vb. şekilde ifade edilebilir. Ancak söz konusu olan gelişim alanları birbirlerine sıkı sıkıya bağlıdır. Çünkü “Gelişim bir bütündür.” ilkesi gereği bu alanlardan birinde meydana gelen gerileme ya da ilerleme diğerlerini de etkilemektedir.

Gelişimle ilgili alan yazın incelendiğinde insan gelişiminin benzer özelliklerden hareketle belli dönemlerde ele alındığı görülmektedir. Literatürde bu dönemler genel olarak doğum öncesi, bebeklik, çocukluk, gençlik, genç yetişkinlik, yetişkinlik ve yaşlılık şeklinde sınıflandırılmaktadır. Ancak insan kurallara sığmaz bir niteliğe sahiptir. Bu nedenle gelişim dönemlerinin başlangıç ve bitişini birbirinden kesin hatlarla ayıran bir yaş sınırlaması ile ifade etmek mümkün değildir (Koç, 2003: 114). Buna rağmen gelişim dönemleri ile ilgili kabul gören yaş sınırlarına bakıldığında aralarında büyük farkların olmadığı görülmektedir.

Konuyla ilgili yapılan araştırmalar gelişimin alt alanları ile ilgili yaş değişkenine bağlı olarak büyük değişikliklerin olduğunu ortaya koymaktadır. O halde genel eğitimde olduğu gibi

din eğitiminde de bireyi tanıyarak yola çıkmayı amaçlayan bir eğitimden söz edilebilmesi için hedef kitlenin bulunduğu dönemin genel gelişim özelliklerinin, dinî ve ahlakî gelişim özelliklerinin, hatta bireysel farklılıklarının bilinmesi önemli bir şarttır. Bu durum günümüzde öğretmenlerin genel kültür, alan bilgisi ve meslekî formasyon becerisi açısından daha donanımlı olmalarını gerektirir.

Her ne kadar eğitimin beşikten mezara kadar devam eden bir süreç olduğu kabul edilse de öğretimin planlı ve programlı olarak yapıldığı okul sıralarını daha çok çocukluk ve gençlik döneminde bulunan bireyler doldurmaktadır. Ancak araştırmanın sınırlılığından dolayı bu makalede örgün öğrenim sürecinde bulunan öğrencilerin bir bölümünü teşkil eden gençlik dönemi ele alınacaktır.

Ülkemizde ortaöğretimde öğrenimlerine devam eden öğrenciler genellikle 14-18 yaşları arasında bulunmaktadır. Bu yaşlar bireyin gelişiminde hızlı bir değişimin baş gösterdiği ergenlik dönemine tekabül etmektedir. Ergenlik dönemi, yıllardır bilim dünyasının gündeminde olan bir konudur. Bilimsel araştırmalar sonucunda ergen davranışları ve sorunları hakkında birçok bulgu elde edilmiştir. Ancak geçmişte ve günümüzde her ne kadar konu ile ilgili araştırmalar yapılsa da ergenlik dönemi, ergen davranışları ve sorunları gelecekte de araştırılmaya devam edecek, güncelliğini koruyacaktır (Steinberg ve Morris 2001: 85). Çünkü dünya çapında farklı alanlarda görülen hızlı değişim, insan tutum ve davranışlarına da yansımakta ve bu durum değişime açık olmaları sebebiyle öncelikle gençlerde ifadesini bulmaktadır. Bu gibi nedenlerle eğitim alanında hizmet eden yetişkin bireyler olarak hepimiz bu dönemden geçmemize rağmen özellikle bireysel farklılıklar ve toplumsal değişim gibi nedenler ergenleri anlamamızı, onlara onların dilinden hitabetmemizi güçleştirmektedir. O halde geleceğimizin teminatı olan gençlerin nitelikli bireyler olarak yetişmesi için bizim, öncelikle günümüz şartlarında ergenlerin nasıl düşündüğü, nasıl hissettiği, duygu ve düşüncelerinin onların davranışlarını nasıl etkilediği hakkında kafa yormamız ve buna göre bir yol izlememiz gerekmektedir (Anthony 1982: 326).

İşte bu araştırmanın temel amacı gözlem ve araştırmalara dayalı bulgulardan hareketle günümüz gençliğinin genel özelliklerini ve dinî-ahlakî gelişim özelliklerini bütüncül bir şekilde ele almak, ilgi ve ihtiyaçlarını tespit etmek ve böylece genel eğitimde ve din öğretiminde benimsenen öğrenci merkezli yaklaşımın pratikte uygulanabilmesine katkı sağlamaktır. Bu kapsamda çalışmada gençlik dönemi, genel gelişim özellikleri ve dinî-ahlakî gelişim özellikleri olmak üzere iki başlık altında ele alınacaktır. Bunun akabinde din öğretimi kapsamında ortaöğretim gençliğinin söz konusu gelişim özelliklerine bağlı olarak şekillenen öğretimsel ihtiyaçları tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. Gençlik Dönemi Genel Gelişim Özellikleri

İnsan gelişiminin en kritik evrelerinden biri olan gençlik dönemi, biyolojik, psikolojik, toplumsal ve çevresel faktörlerin etkisi ile şekillenen, çocukluğun sonlarına, yetişkinliğin başlarına tekabül eden kritik bir süreçtir (Gözcü Yavaş 2012: 114). Bu faktörlerin etkisi gereği dünya çapında dönemin başlangıç ve bitişi ile ilgili yaş sınırlamalarında farklılıklar göze çarpmakta ve gençlikle ilgili evrensel bir tanım yapılamamaktadır. Ancak Birleşmiş Milletlerin gençlik tanımının diğerlerine nazaran daha kapsayıcı olduğu düşünülebilir.

Birleşmiş Milletlere göre genç, kendisine ait bir evi bulunmayan, çalışmayan, öğrenimine devam eden 15 ila 25 yaşları arasındaki kişidir (Ay 2003: 15). Bu ifadede görüldüğü

üzere Birleşmiş Milletlerin genç tanımında vurgu, yaş faktörünün yanı sıra ailesinden ekonomik anlamda bağımsızlığı elde edememesi üzerindedir. Gelişim psikolojisi ile ilgili literatüre bakıldığında ise gençlikle ilgili yaş sınırlamalarında cinsiyet farklılıklarının da dikkate alındığı görülmektedir. Buna göre gençlik, kızlarda ortalama 11-13, erkeklerde 13-15 yaşlarında ergenlikle birlikte başlar ve 20-25 yaşlarında genç yetişkinlik evresinin başlamasıyla sona erer (Gündüz 2003: 53).

Ergenlik (adolesan), gençlik dönemi ile ilgili yapılan araştırmalarda sıkça karşılaşılan bir kavramdır. Bu kavram ilk olarak 1904 yılında Stanley Hall'ın çalışmaları sonucunda bireyin gelişiminde önemli bir dönem olarak literatüre girmiştir (Bülbül, Kurt, Ünlü ve Kırılı 2010: 205). İslâm terminolojisindeki buluğa erme kavramı ile benzer anlamda kullanılmaktadır. Ergenliğin başlangıcı üzerinde iklim şartlarının ve beslenme alışkanlıklarının önemli bir etkisinin bulunduğu bilinmektedir. Araştırmalara göre sıcak ülkelerde yaşayan ve hormonlu gıdalarla beslenen bireyler daha erken yaşlarda ergenliğe girebilmektedir. Bu gibi etkenlere bağlı olarak buluğa erme yaşı ile ilgili kuramcılar farklı kanaatler belirtse de en geniş yaş aralığının 11-21 arası olduğu kabul edilebilir (Ertem ve Yazıcı 2006: 8).

Gelişim psikolojisi ile ilgili literatürde ergenlik konusu ile ilgili oldukça zengin bir içerik bulunmaktadır. Gelişim ve değişiminin yoğun olarak yaşandığı bu dönem gelişim psikolojisinde fizyolojik bakımdan bedensel ve cinsel, sosyolojik bakımdan toplumsal, psikolojik bakımdan duygusal boyutlarda ele alınmaktadır. Öte yandan psikolojide gençlik, ruhsal gelişim, kişilik gelişimi ve mesleğe yönelme gibi farklı açılardan da ele alınarak incelenmektedir (Koç 2003: 114).

Çocukluktan erişkinliğe geçiş süreci olan ergenlik döneminde hem kızlarda hem de erkeklerde fiziksel, bilişsel, ruhsal yapıda önemli değişiklikler meydana gelir. Bu değişikliklerin seyrine göre ergenlik dönemi erken ergenlik, orta ergenlik ve geç ergenlik olmak üzere üç ayrı kategoride ele alınmaktadır. Bu kategorilere göre özetle *Erken Ergenlik (11-14 yaş)* döneminde, bireyde hızlı bir fiziksel değişim meydana gelir. Boy uzar, kilo artar ve cinsel olgunlaşma görülür. *Orta Ergenlik (15-17 yaş)* döneminde fiziksel gelişim büyük oranda tamamlanmıştır. Bu dönemde birey daha çok ruhsal gelişim sorunlarını çözmek zorundadır. Ayrıca orta ergenlik arkadaşlık ilişkilerinin önemsendiği, ebeveynle otorite çatışmalarının yaşandığı, bireyin kendisini sosyal alanlarda ortaya koymaya çalıştığı dönemdir. Son evre olan *Geç Ergenlik (18-21 yaş)* dönemi, kişilik gelişiminin tamamlandığı ve bütünlüğe erdiği süreçtir. Ayrıca bu dönemde genellikle meslek seçimi yapılır, karşı cinsle yakın ilişkiler kurulur, bir değer sistemi geliştirilerek bu doğrultuda bir yaşam stili oluşturulur ve grup aidiyeti eğilimi ortaya çıkar. Otorite artık engelleyici olarak değil, sosyal yaşamı düzenleyici olarak görülür. Bu nedenle otoriteyle çatışma kısmen de olsa azalır (Bkz. Dilbaz 2013: 8-9).

Gençlik yıllarında bireyde farklı boyutlarda hızlı ve devamlı bir değişim meydana gelmektedir. Konuya fizyolojik anlamda bakıldığında bu dönemde ergenliğin başlarından itibaren hem kızların hem de erkeklerin boy ve kilo bakımından geliştiği ve büyüdüğü (Hazen, Schlozman ve Beresin 2008: 162), bunun yanı sıra diğer organlarının da yetişkinlerle aynı işlevleri yerine getirebilecek seviyede olgunlaştığı gözlenmektedir. Bu süreçte “*Gelişim genelden özele, içten dışa doğrudur.*” ilkesi gereği öncelikle eller ve ayaklar büyümekte, daha sonra da kollar uzamakta, kas ve kemik yapısı gelişmektedir. Yüzde görülen büyüme ve gelişme de aynı şekilde orantısızdır. Nitekim öncelikle burun büyümekte, gözlerin arası açılmakta ve daha sonra ön dişler ve çene büyümektedir (Kulaksızoğlu 1990: 138). Genel olarak bakıldığında

büyüme ve olgunlaşmanın kızlarda erkeklerden yaklaşık 2-3 yıl daha önce başladığı görülmektedir. Buluş çağında boy ve kilonun hızla artarak neredeyse yetişkin bireylerin düzeyine ulaşmasının nedeni yaşamın bu evresinde hipofiz bezinin daha yoğun olarak büyüme hormonu salgılamasıdır (Adana ve Arslantaş 2011: 57).

Ergenlik döneminde hızlı değişimin görüldüğü diğer bir boyut da bilişsel alandır. Bilişsel gelişim, bireyin çevreye yönelik olarak geliştirdiği uyum süreci olarak değerlendirilebilir. Bu süreçte organizma çevreden uyarıcıları alarak işler, değiştirir veya aynen kabul eder, daha sonra hepsini birbirleriyle uyumlu bir bütün olacak şekilde birleştirir (Ahioglu 2011: 1). Ergenlik döneminde bu alanda görülen en önemli gelişmenin eleştirel düşünme, sorgulama, akıl yürütme, analiz, sentez gibi üst düzey düşünme becerilerinin de ön koşulu olan soyut düşünme yeteneğinin kazanılması olduğu kabul edilmektedir.

Bilişsel gelişim alanıyla ilgili en ses getiren ve günümüzde de geçerliliğini koruyan kuram İsviçreli psikolog Jean Piaget tarafından geliştirilen bilişsel gelişim kuramıdır. Bu kurama göre farklı yaşlardaki çocukların yaşantılarında edindikleri tecrübeler, kalıtım ve çevrenin etkisiyle biçimlenen olgunlaşmanın hızına bağlı olarak zihinsel becerilerinde değişme ve gelişme meydana gelmektedir. Piaget, bu etkenlere bağlı olarak bilişsel gelişimi duysal motor (0-2 yaş), işlem öncesi (2-7 yaş), somut işlemler (7-11), soyut işlemler (11 yaştan sonra) olmak üzere dört farklı kategoride incelemiştir (Morgan 2000: 60-65).

Piaget'nin bilişsel gelişim kuramına göre ergenlik, soyut işlemler döneminin başladığı ve devam ettiği evredir (Derman 2008: 20). Bu evrede bireyin zihinsel gelişimi önceki döneme göre köklü bir şekilde değişmektedir. Birey bu dönemde yetişkinler gibi soyut düşünerek fikirlerini mantıksal ve bütünsel bir sistem içerisinde bütünleştirebilir ve tümdengelim, tümevarım, analogi, kıyas gibi akıl yürütme faaliyetlerini sistemli olarak yürütebilir (Özdemir, Güzel Özdemir, Kadak ve Nasıroğlu 2012: 586). Öte yandan ergenlerin bilişsel becerileri gelecek hakkında düşünmelerine, somut bir şekilde var olmayan şeyleri tasavvur etmelerine, kendilerini farklı rollerde hayal etmelerine, olay ve olguları kurgulamalarına, arkadaşları ile ahlakî konularda tartışmalarına ve kendilerine özgü bir değerler sistemi inşa etmelerine, dünyadaki evrensel sorunlarla ilgilenmelerine izin verir.

Ergenlik dönemindeki bireyler yine soyut düşünme özelliği sayesinde bir sorunla karşılaştıklarında problemin çözümüne yönelik gerçek veya olası durumları kapsayan hipotezler geliştirebilir, hipotezlerini doğrulayabilmek için somut durum ve gerçeklerle sınırlı olmaksızın zihinsel faaliyetlerde bulunabilir. Buna varsayımsal tümdengelim denir (Ahioglu 2011: 6). Başka bir ifade ile soyut düşünebilen birey, bir sorunla karşılaştığında üst düzey düşünme becerilerini kullanarak karşılaştığı problemi analiz edebilmekte, bir dizi zihinsel faaliyet sonucunda sentezleyerek mantıklı çözüm önerileri ortaya koyabilmektedir.

Soyut düşünmeyle birlikte bireyin kendisine ve yaşanan olaylara bakışında önemli farklılıklar görülür. Bu dönemde birey çocukluk döneminin aksine sorgulayıcı ve araştırmacı bir yaklaşım benimser. Bu tutumu dolayısıyla ergenler yetişkinlerin doğal olarak gördüğü toplumsal kuralları ve değerleri kendi süzgecinden geçirerek değerlendirmeye eğilimlidir (Başkurt 2003: 95). Öte yandan bu dönemde bireyin zihninde var olan soruların fırtınası kolay kolay dinmediği için yetişkinlik ve yaşlılık döneminin aksine sabit ve kesin doğru olarak benimsenen fikirler oldukça sınırlıdır. Bundan dolayı ergenler her türlü telkine ve davete açıktır (Ay 2003: 32).

Ergenlik dönemi, kişilik gelişimi açısından özel bir öneme sahiptir. Bireysel özelliklerin tümünü kapsayan kişilik, hayat sürecinde kimi zaman yavaş ve yüzeysel, kimi zaman da hızlı ve köklü değişiklikler eşliğinde aşamalı bir şekilde gelişimini sürdürür. Ancak ergenlik, kişilik gelişiminde iç ve dış faktörlerin etkisi ile yaşam sürecinin hiçbir evresinde olmadığı kadar derin değişikliklerin görüldüğü kritik bir dönemdir (Bahadır 2002: 120). Bu dönemde birey, kişilik gelişimini büyük oranda tamamlayarak kendine özgü bir yaşam felsefesiyle hayata, karşılaştığı olaylara ve sosyal çevresine karşı özgün bir tavır takınır.

Ergenlik sürecinde bilişsel gelişimin de etkisiyle bireyde kimlik krizi baş gösterir. Nitekim ergen, soyut düşünmenin etkisiyle iç dünyasına yönelerek kimliğini keşfetmeye çalışır. “Ben kimim?”, “Kim olmalıyım?”, “Hayattan ne bekliyorum?” gibi sorular ergenin gündeminde geniş yer tutar (Demirbaş 2017: 110). Bu durumu Erikson, öne sürdüğü psikososyal gelişim kuramında dile getirmiştir. Bu kurama göre bireyin yaşam sürecinde sekiz evre bulunmaktadır ve her evrede atlatılması gereken krizler bulunmaktadır. Krizlerin sağlıklı bir şekilde atlatılmasının ön şartlarından biri de önceki evrelerde gösterilen başarıdır. Bu nedenle Erikson, ortalama 11-17 yaş aralığında baş gösteren kimlik krizinin atlatılabilmesinde önceki evrelerin başarılı olarak tamamlanmasının önemine dikkat çeker. O’na göre kimlik oluşumu ergenin gelecek yaşamına yön veren önemli bir saiktir (Özdemir, Güzel Özdemir, Kadak ve Nasıroğlu 2012: 585).

Kimlik gelişimi sürecinde göze çarpan unsurlardan biri de bağımsızlıktır. Bu dönemde ergen, ailesinden özerkliğini ilan etmek amacıyla kendisini ispatlamak, özel hayatıyla ilgili kararlarını kendisi almak için çaba gösterir. Buna rağmen anne babadan bağımsızlaşan ergenler genellikle sevdikleri başka yetişkinleri kendilerine rol model olarak seçer. Bu yetişkinler aile tarafından onaylanmayan kişiler de olabilir (Hazen, Schlozman ve Beresin 2008: 163). Kişinin toplumdaki statüsü ve saygınlığı ergenler tarafından model olarak seçilmesinde belirleyicidir. Ergen, model olarak seçtiği kişi ile özdeşleşme eğilimindedir. Bundan dolayı modelin konuşma şekli, giyim tarzı, davranışları ve ahlak anlayışı ergenlerin tutumlarına yön veren önemli bir etkindir (Başkurt 2003: 99; Demirbaş 2017: 111).

Gençlik döneminde birey, farklı alanlarda yeni arayışlar peşindedir (Kılavuz ve Yılmaz 2009: 132). Kimlik arayışının yanı sıra anlam arayışı da gencin gündeminde önemli bir yer teşkil eder. Kimlik arayışı sürecinde “Ben kimim?” sorusuna cevap arayan genç, anlam arayışı sürecinde kendisini “Neden varım?”, “Hayatın amacı nedir?”, “Öldükten sonra ne olacağım?” gibi soruların cevabının peşinde bulur (Gündüz 2015: 99). Kimlik arayışını ve anlam arayışını başarılı bir şekilde tamamlayan, yani bu süreçte zihninde fırtınalar estiren sorularına tatmin edici, doğru cevaplar bulan, sorun çözücü, millî ve manevî değerlerine, kültürüne bağlı, sosyal çevresi tarafından onay gören bir kişilik kazanan, hayatın gerçek anlamını keşfeden, buna uygun olarak ortaya koyduğu kısa ve uzun vadeli hedeflerine ulaşma konusunda kendisine güvenen, azmeden, böylece yaşamında sağlam ve özgün bir duruşa sahip olan bireyin gelecek vaad eden mümtaz şahsiyetler arasına girmeye aday olduğu söylenebilir.

Duygusal gelişim de gençlik dönemi ile ilgili ele alınan farklı bir alandır. Duygu durumunun ergen davranışları üzerindeki tesiri dolayısıyla gençlik dönemi söz konusu olduğunda gelişimin bu alanının özel bir yeri olduğu düşünülebilir. Bilindiği üzere gençlikte bireyde duygusal anlamda önemli farklılıklar meydana gelir. Bu süreçte birey, fiziksel ve zihinsel olgunluğa sahip olmasına karşın psikolojik bakımdan oldukça kırılgan ve hassas bir yapıya sahiptir. Özellikle gençlik döneminin başlarında duygusal hassasiyet çok daha

şiddetlidir. Bu özelliği dolayısıyla genç, rahatsız edilmekten hiç hoşlanmaz ve kendisine karşı olan en küçük muhalefete bile tahammül edemez (Hajidehabadi 2013: 245).

Ergenin duygusal hassasiyeti diğer gelişim dönemlerinin hiçbirinde olmadığı kadar fazladır. Bu nedenle duygusal hassasiyetin bu dönemde zirveye ulaştığı söylenebilir (Hökelekli 1986: 37). Ayrıca ergenlikte duygu ve heyecanlar hızlı ve ölçsüz bir şekilde değişiklik gösterir. Huzursuzluk, kararsızlık, çabuk heyecanlanma, çokça hayal kurma, utangaçlık ve dikkat çekme korkusu söz konusu dönemde yaygın olarak karşılaşılan duygulardır (Kulaksızoğlu 1990: 139). Ergenlik döneminde yaygın olarak görüldüğü bilinen, manevî iyi oluş durumunu zedeleyen bu duygular bireyin iç dünyasında geliştirdiği kendi duygu ve düşüncelerinin farkına varması, kendi kendine mesaj iletmesi, yani başkalarıyla konuştuğu gibi zihin dünyasında kendisiyle iletişime geçmesi anlamlarına gelen kişi içi iletişimde çatışmalar yaşamasına neden olabileceği gibi kişiler arası iletişim sürecinde de bocalamasına yol açabilir.

Ergenlikteki duygusal dalgalanmalar dolayısıyla gençlerin ruhsal durumları düz bir profil çizmez. Öfke patlamaları, sinirlilik, ani tepkiler, düşüncesizce davranışlar, çabuk sevinme veya üzülmeye, aniden gerilme veya coşulanma arasında gidip gelme, güvensizlik, bencillik, iç kapanıklık ergenlerin günlük yaşamında karşılaşılan dalgalı duygu durumlarına örnek verilebilir (Koç 2003: 116). Örneklerde de görüldüğü üzere gençlik döneminde duygusal anlamda görülen dönüşüm bireyin gün içinde bile mutlulukla mutsuzluk arasında gidip gelmesine neden olabilmektedir. Bu orantısız gidiş gelişler gençlerde depresyon ve aşırı kaygı gibi olumsuz duyguların daha yaygın olarak görülmesine de kapı açar.

Ergen benmerkezciliği, gençlikteki duygu durumunu etkileyen önemli bir faktördür. Buna göre dönemin özelliği olarak birey, *hayalî seyircileri* olduğunu, yani sürekli başkalarının kendisini izleyerek değerlendirdiğini zanneder. Öte yandan *kişisel efsane* inancına göre bu evredeki bireyler kendi duygu düşünce ve davranışlarının herkesten farklı ve biricik olduğunu düşünür. Bundan dolayı özel olduklarını düşünen gençler, başkalarının kaygıyla yaklaştığı olumsuz sonuçlar doğuran kuralların kendilerince bağlayıcı olmadığına inanırlar (Ahioğlu 2011: 9; Dilbaz 2013: 19). Gençlerde yaygın olan bu inanç dolayısıyla meydana gelen umursamaz tavırlar, bana bir şey olmaz düşüncesi ile onları tehlikeli şeyler yapmaya, yani hayatını tehlikeye atacak kadar risk almaya yönlendirebilir.

Gençlik döneminde bireyin anne babadan özerkliğini ilan etmesi sonucunda topluma açılmasının da hızlandığı görülür (Kılavuz ve Yılmaz 2009: 132). Ergenlikte toplumsal gelişim hızı diğer dönemlere göre oldukça fazladır. Bu dönemde birey, yaşadığı toplum içerisinde önemli biri olarak görülmeyi şiddetle arzu eder. Bu amaçla çevresinin tasvip ettiği şeyleri en iyi bir şekilde bilmeye ve yapmaya, toplumsal roller almaya ve böylece sosyal çevresinde sivrilmeye çalışır. Öte yandan ergenlerin grupla özdeşim kurma eğilimi vardır. Katıldıkları grubun üyeleri tarafından sergilenen tutum ve davranışlar onlar için büyük bir önem taşımaktadır (Karacelil 2011: 227-228). Özellikle arkadaş grubunda yaygın olarak görülen davranışları yapmak onlara göre grup üyeleri tarafından dışlanmamak için elzemdir.

2. Gençlik Dönemi Dinî-Ahlakî Gelişim Özellikleri

Dinî ve ahlakî gelişimin genel gelişimden bağımsız olduğu düşünülemez. Özellikle zihinsel gelişimle dinî ve ahlakî gelişim arasında sıkı bir ilişki vardır. Zira din ve ahlak soyut konuların yaygın olarak bulunduğu alanlar olduğu için doğru bir din ve ahlak algısına sahip olabilmekle bireyin soyut düşünme becerisi kazanmış olması arasında anlamlı bir ilişki

bulunduğu düşünülebilir. Bu bakımdan dinî ve ahlakî gelişim açısından kemale ermenin ancak ergenlikle birlikte gelişen soyut düşünceyle mümkün olabileceği söylenebilir (Koç 2004: 236). Bu nedenle günümüzde dinî ve ahlakî gelişimle ilgili olarak ileri sürülen görüşlerin büyük bir çoğunluğunun Piaget'nin bilişsel gelişim kuramının entelektüel uzantısı olduğu kabul görülmektedir (Karaca 2016: 122).

Gençlik döneminin başlangıcından itibaren kazanılan soyut düşünme becerisi ergenlerin maneviyatla ilgili karmaşık konular hakkında düşünebilmelerini mümkün kılar. Böylece ergenler kendilerini sık sık “Dünyada çok fazla acı çeken insan varken onları seven bir yaratıcı nasıl var olabilir?”, “Kendi iyiliğim veya başkalarının iyiliği için yalan söylememin ne sakıncası var?” gibi tatmin edici cevap bulmaları zor olan soruları düşünmekte bulabilirler (Good ve Willoughby 2008: 33). Bu sorgulayıcı yapıları onların dinî ve ahlakî gelişimleri açısından büyük bir aşama kat etmelerini sağlayabileceği gibi aksi de muhtemeldir.

Dinî ve ahlakî gelişimle ilgili literatür incelendiğinde genellikle iki gelişim alanının ayrı ayrı değerlendirildiği görülmektedir. Bu nedenle yukarıda yer alan bütüncül değerlendirmenin ardından önce dinî gelişimin, ardından ahlakî gelişimin teker teker ele alınması yerinde olacaktır.

Dinî gelişim, bireyin inancıyla ilgili duygu, düşünce ve davranışlarının yaşam süreci içerisinde değişen seyri ile ilgilidir. Gelişimin bu boyutu, öncelikli olarak din psikologları ve din eğitimcilerinin ilgi alanlarına girmektedir. Konuyu inceleyen araştırmacıların hem davranışçı bir yaklaşımla dışarıdan gözlemlenebilen eylemlerden, hem de mülakat, kıssa yorumlama, hikâye tamamlama, günlükleri analiz etme, çeşitli olaylar karşısındaki tepkileri inceleme gibi yöntemler aracılığıyla öğrenilen duygu ve düşüncelerden yola çıkarak dinî gelişimle ilgili değerlendirmeler yaptığı görülmektedir. Araştırma sonuçları, bireyin dinî gelişiminde yaşa bağlı olarak niceliksel ve niteliksel anlamda önemli değişikliklerin ortaya çıktığını göstermektedir (Atik 2015: 733).

Dinsel gelişim açısından ergenlik döneminin özel bir yeri vardır. Bu dönemde birey için din, varoluşsal sorunların çözümüne katkı sağlayan, kimlik ve kişiliğin oluşumunda büyük bir rolü olan üst müracaat alanı olarak işlev görür (İnce 2016: 87). Dinî gelişimi yaşa bağlı olarak ele alan James Fowler'in inanç gelişim teorisinde dönemin özellikleriyle ilgili önemli tespitler bulunmaktadır. Teoriye göre inanç gelişiminde sezgisel-yansıtıcı inanç basamağı, öyküsel-lafzî inanç basamağı, terkiî-geleneksel inanç basamağı, bireysel-düşünmeye dayalı inanç basamağı, birleştirici inanç basamağı ve evrenselleştirici inanç basamağı olmak üzere 6 aşama bulunmaktadır (Mehmedoğlu ve Aygün 2006: 127-129). Bu aşamalardan ikisi ergenlik dönemine denk gelmektedir.

Fowler'e göre 12-16 yaşlar arasındaki ergenler terkiî-geleneksel inanç basamağında yer alır. Bu aşamada birey çocukluktaki deneyimleriyle gelecekte yaratıcıyla kurulacak ilişkiyi belirler. Kimlik bunalımının ortaya çıktığı bu yaşlarda arkadaş gruplarının inanç gelişiminde etkisi artar. Yine geçmişte sorgusuz olarak kabul edilen inanç esaslarıyla ilgili olarak baş gösteren dinî şüpheler imanda zayıflamaya neden olabilir. 17 yaşından ilk yetişkinlik yıllarına kadar olan süreçte birey, bireysel-düşünmeye dayalı inanç basamağında yer alır (Topuz 2003: 35). Ergenlik döneminin sonlarına gelen bu aşamada birey eleştiri süzgecinden geçirdiği dinî inançlar ve değerler arasından bilinçli olarak tercihler yapar ve bunları hayata geçirir.

Dinî gelişimle ilgili olarak ülkemizde yapılan araştırmalara bakıldığında Hökelekli'nin görüşlerinin genel kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Hökelekli dinî gelişimi, dinî bilincin uyanışı

(12-14 yaş), dinî şüphe ve çatışmaların ortaya çıkışı (14-18 yaş), tövbe ve dine dönüş (16-18), dinî inanç ve tutumların netleşmesi (18-21 yaş) olmak üzere dört aşamada değerlendirmektedir (Hökelekli 1993: 267-280). Ancak bu yaş sınırlarıyla ilgili literatürde küçük çaplı farklılıklar da bulunmaktadır. Örneğin Koç'a göre hem Türkiye'de hem de Batı'da yürütülen alan araştırmalarının sonuçlarına göre dinî şüpheler yaklaşık 12-14 yaşlarında ortaya çıkar, 16-18 yaşlarında zirveye ulaşır, 20-21 yaşlar arasında sona erer (Koç 2003: 122).

Esasen bireyde küçük yaşlardan itibaren dinî gelişim başlamaktadır. Zaten insanın doğuştan her şeye gücü yeten, her şeyi gören, duyan ve bilen mutlak bir varlığa inanmaya karşı fitrî bir temayülü bulunmaktadır. Bu yüzden insanda daha bebeklikten itibaren bağlanma, inanma, sığınma ve güvenme ihtiyacı doğmakta, zamanla bu psikolojik eğilimler dinî bir boyuta bürünmektedir (Osmanoğlu 2014: 183). Daha sonra dinî gelişim, olgunlaşma ve çevresel faktörlerin de etkisiyle aşamalar halinde devam etmekte, özellikle zihinsel ve duygusal anlamda büyük bir ilerlemenin kat edildiği ergenlik döneminde zirveye ulaşmaktadır. Ancak genel anlamda insanların hepsinin aynı sosyal çevreye sahip olmaması, aynı dönemlerde aynı dinî uyarıcılara maruz kalmaması, aynı din öğretimi sürecinden geçmemesi vb. nedenlerden dolayı dinî gelişimin yaşamın belli bir sürecinde tamamlandığını söylemek güçtür. Yani her ne kadar bireyin yaşına bağlı olarak benimsediği kalıp yargılardan kurtulması zamanla güçleşse de bunun imkânsız olduğu söylenemez. Bu nedenledir ki insan için eğitimin beşikten mezara kadar devam eden bir süreç olduğu kabul edilir. O halde insan için dinî gelişim bağlamında yaşamının herhangi bir sürecinde büyük bir ilerleme kat edebileceğini ileri sürmek yerinde bir tespittir denebilir.

Dinî gelişimle ilgili gençlik döneminde görülen değişime gelecek olursak ergenliğin ilk döneminde ortalama 12-14 yaşlarını kapsayan süreçte birey, çocukken anne baba ve diğer aile üyeleri başta olmak üzere çevresi tarafından kendisine telkin edilen dinî ve metafizik konuları yeniden gözden geçirmeye başlar. Böylece daha önce tam manasıyla anlaşılmadan kabul edilen din hakkındaki bilgiler daha bilinçli ve şuurlu bir şekilde tahlil edilir (Demirbaş 2017: 117). Dinî şuurun uyandığı bu dönemde ergen, din gerçeğini ve dinle ilgili melek, cin, ahiret gibi soyut kavramları daha doğru bir şekilde algılama kabiliyetine sahiptir. Örneğin çocuklukta yaratıcı, insana benzer şekilde (antropomorfik) algılanırken ergenlikte her hangi bir şekle veya biçime sahip olmayan, cisimsiz, hiçbir şeye benzemeyen ruhanî bir Allah tasavvuru geliştirilir. Ancak bu konudaki sorun tamamen çözülmüş değildir (Özüdoğru Erdoğan 2014: 155). Bu gelişmeler sonucunda çocuklukta daha çok büyüklerini taklit etmekten ibaret olan bireyin dinî hayatında yavaş yavaş yetişkinlerin düzeyine ulaşan bir ilerleme meydana gelir. Genellikle birkaç yıl devam eden bu uyanış sürecinde dinî inanç, duygu, tutum ve ibadetlerle ilgili konulara yönelik olarak büyük bir ilgi görülmektedir (Çayır 2014: 64).

Ergenliğin başlarında meydana gelen dinî uyanış ve dine yönelme çok uzun soluklu değildir. Hökelekli'nin ifadesiyle birkaç yıl sonra bu "*saadet devri*" sona erer ve ergenlikte genel olarak görülen bunalımlar ve problemler din alanında da ortaya çıkar. Böylece dinî konularda şüphe ve kararsızlıkların damgasını vurduğu, suçluluk ve günahkârlık duygularının hâkim olduğu çalkantılı bir döneme girilir (Solmaz ve Şahin 2012: 147). Konuyla ilgili yapılan birçok araştırmaya göre ergenlik süreci, dinî konuların genel anlamda eleştiri süzgecinden geçirildiği, imanda şüphenin doruğa ulaştığı yılları kapsamaktadır (Kasapoğlu 2005: 67; Selçuk 2000: 335; Vergote 1981: 589). Öte yandan ergenlik yılları içerisinde de yaşa ve bireysel farklılıklara bağlı olarak bu tutumun şiddetinde farklılıkların görüldüğü bilinen bir gerçektir.

Nitekim yapılan bir araştırmaya göre 16-17 yaşlarında olan gençlerde dinî şüphe skorlarının 13-14 yaşlarındakilere oranla daha yüksek olduğu bulgusu elde edilmiştir (Çayır 2014: 78).

Ergenlik sürecinde baş gösteren dinî şüpheler, herhangi bir sebebe bağlı olmaksızın ortaya çıkabileceği gibi, üzüntü veren, hayrete düşüren, ümitsizliğe yol açan çeşitli durumlar sonucunda da meydana gelebilmektedir (Kasapoğlu 2005: 81). Vergote, bu sebeplerin kaynağını üç kategoride ele almıştır. Bunlardan birincisi ergenin bağımsızlık krizi yaşamasıdır. Buna göre birey, kendisini sınırlayan bütün otoritelerden kurtulmayı arzu etmekte, bu nedenle kendisini sınırlayan dine karşı mesafeli ve tenkitçi bir tutum sergilemektedir. İkinci olarak biyolojik olgunluk sonucunda ortaya çıkan cinsel heyecanlar bu dönemde şiddetlenmektedir. Buna karşın dinî kurallara itaat etme zorunluluğu bireyin suçluluk duygusu yaşamasını körüklemektedir. Üçüncü bir neden olarak çevresindeki yakınlarının sevgisinden emin olamayan ergenler için bazen hayatın anlamsız olduğu hissi baskın olur. Bunun sonucunda ergen, köhne bilgileri ile dinin varoluşsal açıklamalarını tatmin edici bulmayabilir (Bkz. Vergote 1981: 589-590). Ayrıca ergen, birlikte olduğu akran grubunun veya özdeşleştiği modelin zihniyeti ile kendisinininki karşılaştırmaya eğilimlidir ve bilinçli veya bilinçsiz olarak ondan etkilenmektedir. Söz konusu kişi ya da kişilerin bu konudaki olumsuz tutum ve davranışları dinî şüpheyi yol açabilmektedir (Solmaz ve Şahin 2012: 154). Öte yandan dindar görünümlü kişilerin dinî kurallara ve insanlık değerlerine aykırı bir şekilde sergilediği bazı tutum ve davranışlarına tanıklık edilmesinin de ergenlerde dinî şüpheyi neden olduğu söylenebilir.

Gençlik yıllarında görülen dinî şüphelerin giderilmesinin hayati bir önemi bulunmaktadır. Çünkü ergenler dinî şüphelerinin yatıştırılıp yatıştırılmamasına göre dine bağlanma, teslim olma ya da bilakis din değiştirme eğilimindedir (Good ve Willoughby 2008: 35). Ancak gençlik döneminde dinî anlamda bir süre yaşanan bunalım ve çatışmalar zamanla durulur. Böylece tövbe ve dine dönüş evresine girilir. Bu durum ergenlerin söz konusu alandaki arayışlarına sağlıklı bir şekilde cevap bulmalarına bağlıdır. Tövbe ve dine dönüş evresinde özellikle çocukluk yıllarındaki dinî gelişimlerini sağlıklı bir şekilde tamamlayan bireylerin genellikle kararsızlık ve şüphe sürecinin akabinde dinî değerleri daha bilinçli bir şekilde yeniden keşfettiği ve onlara daha yoğun duygularla bağlandığı görülür (Karaca 2016: 223).

Ergenliğin sonlarında kişilik gelişiminin de büyük oranda tamamlanmasıyla birlikte bireyin yaşadığı çatışmalar yatışmaya başlar. Dinî şüpheler azalır ve bir dengeye kavuşur. Böylece bireyin dinî inanç ve değerlere karşı tutumu belirginleşir, zamanla kesinlik kazanır ve gencin içinde yaşanan fırtına dinler (Koç 2003: 128; Koç 2006: 22; Hökelekli 1986: 37). Ancak süreç, her zaman olumlu olarak sonuçlanmayabilir. Bazı ergenlerin bu arayış sürecinde aradığını bulamadığı için eli boş kaldığı görülebilir. Yani süreç boyunca din olgusu üzerine düşünen, araştıran, tartışmaya giren genç, tecrübeleri neticesinde dine karşı olumlu bir tutum benimseyebileceği gibi nadiren şüpheli olarak kalabilmekte ya da olumsuz bir karar alabilmektedir (Şirin 2017: 180). Bunun sonucunda ergenlerde dinî ritüellerden ya da bütünüyle dinden uzaklaşma, dine karşı kayıtsız kalma ve daha da kötüsü din değiştirmeye (Solmaz ve Şahin 2012: 151), dinî olana karşı saygısızlığa, hatta dine karşı savaş açmaya kadar uzanan büyük krizler dahi görülebilir.

Ahlak gelişimine gelince, öncelikle “Ahlak nedir?” sorusunun cevabına değinmek yerinde olacaktır. Ahlak kavramı, zihnimizde daha çok bir toplumdaki uyulması gereken kurallar, insanların birbirleri ile olan ilişkilerinde benimsedikleri faziletler ya da reziletler gibi çağrışımları uyandırır da ahlak kavramının kişilerarası ilişkilerden daha öte bir anlamı

bulunmaktadır. Buna göre kavramın bireyin kendisi, başkaları, yaratıcısı ve eşya ile ilişkilerinde benimsediği değer yargılarının bütününe ihtiva ettiği kanaatindeyiz.

Ahlak gelişiminin literatürde temel olarak bireyin hayatı boyunca özellikle kişiler arası ilişkilerinde etkin bir şekilde davranışlarına yön veren bir değerler sistemi inşa etme süreci şeklinde ele alındığı görülmektedir (Bkz. Çam, Çavdar, Seydooğulları ve Çok 2012: 1212). Gelişimin bu alanıyla ilgili yapılan araştırmalara göre ahlak gelişimi, küçük yaşlardan itibaren kişinin bireysel ve toplumsal sorumluluklarını yerine getiren yetişkinlerde gördüğü davranışları taklit etmesiyle başlar. Daha sonra çocuğun ailesi başta olmak üzere içinde bulunduğu sosyal çevresi tarafından kabul gören davranışlarının desteklenmesi, toplumsal değerlere aykırı davranışlarının kınanması ya da cezalandırılması ile bireyin ahlakî tutum ve davranışları belli bir kalıba girer (Clouse 2000: 1), zamanla netleşir ve kişinin kendine özgü olarak geliştirdiği bir ahlak ve değerler sistemine sahip olmasıyla devam eder. Ancak dinî gelişimde söz konusu olduğu gibi ahlak gelişiminin de belli bir dönemde kesin bir şekilde tamamlandığını söylemek oldukça güçtür. Zira birey, yaşamının herhangi bir döneminde aldığı bir eğitimin, okuduğu bir kitabın, tanıştığı kişi ya da kişilerin etkisiyle aydınlanabilir, sahip olduğu ahlak ve değerler sistemini revize edebilir, neticede ahlakî anlamda büyük bir gelişim gösterebilir ya da muarız unsurların etkisiyle aksi bir durum söz konusu olabilir.

Burada parantez arasında ifade edilmesi gereken bir husus daha bulunmaktadır. Kanaatimize göre ahlak gelişiminin başlangıcının dünyaya geldikten sonraki bir döneme dayandırılması yerinde bir tespit değildir. Çünkü bilindiği üzere bebek, henüz dünyaya gelmiş olmasa da anne karnında çeşitli uyarıcılara maruz kalmaktadır. Bu durum her ne kadar duyuları tam manasıyla görevlerini yerine getirebilecek düzeyde olgunlaşmasa da bireyin bu dönemde karşılaştığı uyarıcıların en azından bilinçaltında daha sonra açığa çıkacak izler bırakmasına neden olacaktır. O halde ahlak gelişiminin başlangıcını doğum öncesi döneme dayandırmanın daha doğru bir tespit olduğu düşünülebilir.

Ahlak gelişimi açısından ergenlik döneminin önemli bir yeri vardır. Bu dönemde pek çok alanda olduğu gibi ahlakî anlamda da bireyde büyük bir değişim ve gelişim görülmektedir. Dönemin özelliği olarak gençler, toplumsal çevre ve medyadan kaynaklı bozucu unsurlardan etkilenmeye meyillidirler. Bu nedenle ahlak kurallarının birey ve toplum için önemini anlayacak kapasiteleri bulunmasına rağmen onların davranışlarında ahlakî sapmalar ve taşkınlıklar sıkça görülebilir (Karacelil 2011: 224). Öte yandan bu süreçte birey, çocukken olduğu gibi kabul ettiği çevresi tarafından kendisine telkin edilen toplumsal değerleri sorgulamaya başlar. Bunun sonucunda ahlak kurallarının ve değerlerin bir kısmını benimser, bir kısmını reddeder, bir kısmını da revize ederek alır (Gürses ve Kuruçay 2018: 89). Böylece zamanla kendisine özgü bir ahlak ve değerler sistemine sahip olur. Her ne kadar ilerleyen süreçte gencin ahlak ve değer algısında değişim görülebilse de bu konudaki şüphe ve kararsızlıkların büyük oranda gençlik döneminde netleştiği söylenebilir.

Konuyla ilgili alan yazın incelendiğinde Piaget ve Kohlberg tarafından ileri sürülen kuramların gelişimin bu boyutuna damgasını vurduğu görülmektedir. Piaget teorisini geliştirmek için çocuklarla oyun oynamış, onların oyunlarını gözlemlemiş, oyunlar ve oyunlarda geçerli olan kurallarla ilgili onlara sorular yöneltilmiş, bunun yanı sıra ilahî adalet, eşitlik anlayışı, cezalandırma, yalan söyleme, hırsızlık gibi konularla ilgili anlattığı hikâyeler hakkında çocukların düşüncelerini dinlemiştir (Çam, Çavdar, Seydooğulları ve Çok 2012: 1212). Uzun

süren araştırmaları sonucunda dışa bağımlı ahlak ve özerk ahlak olmak üzere iki aşamalı bir kuram ortaya koymuştur.

Piaget'in teorisine göre çocuk on bir yaşlarından itibaren özerk ahlak evresine girer. Ergenliğin başlarına denk gelen bu süreçte bilişsel gelişimin önemli bir rolü vardır. Bu aşamada birey, ahlakî kuralların kesin olmadığını düşünür, ebeveynini mutlak otorite olarak değerlendirmeyi, daha çok kendi seçtiği kurallara uyar. Öte yandan içsel ve durumsal faktörlerin etkisiyle bir şeyin doğru veya yanlış olduğuna karar verir. Bundan dolayı dışa bağımlı ahlak evresinde bir davranışın iyi ya da kötü olması daha çok sonuca odaklanarak değerlendirilirken bu aşamada niyete bağlı olarak değerlendirilir. Ayrıca özerk ahlak evresinde olan biri, kuralların gerektiğinde kişinin ihtiyaçlarına bağlı olarak çığnenebileceğine inanır (Kasapoğlu 2006: 283).

Ahlak gelişimi hakkında bilim dünyasında ses getiren diğer kuram Kohlberg tarafından geliştirilmiştir. Kohlberg, ahlak kuramını geliştirirken bir davranışın ardında yatan sebepleri incelemiştir. Bu amaçla kullandığı ahlakî ikilemler içeren hikâyelerle ilgili olarak çalışma grubuna özellikle "Neden?" sorusunu yöneltmiş ve verilen cevaplardan hareketle ahlakî gelişim düzeylerini tasnif etmiştir (Yıldırım 2017: 99).

Kohlberg, araştırmaları sonucunda her biri iki evreden oluşan üç düzey belirlemiştir. Buna göre gelenek öncesi aşamada sırasıyla yaşa bağlı olarak ceza ve itaat eğilimi, saf çıkarıcı eğilim; geleneksel aşamada kişilerarası uyum eğilimi, kanun ve düzen eğilimi; gelenek ötesi aşamada sosyal sözleşme eğilimi, evrensel ahlak ilkeleri eğilimi evreleri yer almaktadır (Kohlberg ve Hersh 1977: 54-55). O, söz konusu "Geleneksel" ifadesi ile iyi ve kötünün toplumun geleneklerinde yer alan ana prensiplerden hareketle belirlendiği ve toplum tarafından kendi üyelerinden beklenen şeyleri kastetmektedir. Kohlberg, yaptığı araştırmalar sonucunda edindiği bilgilere dayanarak bu evrelerin her birinde bireyin ahlakî tutum ve davranışlarını biçimlendiren itici güçlerin ve temel prensiplerin bulunduğunu ve ahlak gelişiminin yaşa bağlı olarak değişkenlik gösterdiğini ifade etmektedir. Ona göre ergenlik döneminde birçok kişi gelenek öncesi dönemden geleneksel döneme geçmektedir. Ancak onlar da gelişimsel özellikleri dolayısıyla aynen yetişkinler gibi bu farklı düzeylerin farklı evrelerinde bulunabilmektedir (Clouse 2000: 4; Hazen, Schlozman ve Beresin 2008: 166).

Bireyin topluma açıldığı, çeşitli gruplara katıldığı ergenlik döneminde genç, genellikle sosyal çevresinin beklentilerine, özellikle de özdeşleştiği kişinin tutum ve davranışlarına uymayı tercih eder. Bu nedenle Kohlberg'in ifadesiyle ergenlerin çoğunluğunun bulunduğu ahlak aşaması olan geleneksel düzeyin kişilerarası uyum evresinde başkalarının gözünde iyi çocuk olmak büyük bir önem kazanır. Kişi bu evrede önemseydiği kişiler başta olmak üzere başkalarıyla empati kurar ve böylece onların onayını almak için sosyal çevresinin beklentilerine ve ahlakî kurallara uymaya çalışır. Bu aşamada başkalarının davranışlarının doğruluğu ya da yanlışlığı onların niyetlerine göre değerlendirilir. Kanun ve düzen eğilimi evresinde ise birey katıldığı küçük grupları aşarak genel kabul gören toplumsal normlara göre davranmaya çalışır. Bu evrede birey için ne pahasına olursa olsun toplumun düzenini korumak gerekmektedir. Bundan dolayı düzeni sağlayan ve sürekliliğini koruyan sosyal kurallar, değerler, kanunlar ona göre olmazsa olmaz bir öneme sahiptir. Bu önem gereği bireyde toplumsal düzeni korumak için var olan kurallara sorgusuz uyma ve kanunların ihlâl edilmesine karşı çıkma eğilimi vardır (Ayrıntılı bilgi için bkz. Kohlberg ve Hersh 1977: 55).

Ergenlikte görülen ahlakî gelişimin daha iyi anlaşılabilmesi için Kohlberg'in kuramının sınırlılıklarına da değinmek yerinde olacaktır. Nitekim Kohlberg'in kuramı bazı araştırmacılar tarafından birtakım eleştirilere maruz kalmıştır. Çinemre'nin tespitlerine göre teori, basamak yapısındaki yetersizlik, ahlakî yargılarla ahlakî davranışlar arasındaki bağlantı eksikliği ve ahlakî gelişim sürecinde duygu boyutunun göz ardı edilmesi gibi sebeplerden dolayı eleştirilmiştir (Bkz. Çinemre 2014: 71). Bu sınırlılıklardan özellikle kuramda ahlakî duygu ve davranıştan çok ahlakî algı üzerinde durulmasının, yani ahlakî gelişimin daha ziyade bilişsel özelliklere odaklanarak açıklanmasının önemli bir eksiklik olduğu söylenebilir (Koç 2006: 24). Çünkü insanın bilgileri ve algıları ile davranışları her zaman birbiriyle tutarlı değildir. Akılla doğruyu yanlıştan ayırt edebilme kapasitesine sahip olmasına rağmen birçok insan, iradesini bile bile yanlış seçerek kullanabilmektedir. Öte yandan inandığı dinin ilke ve prensipleri, kişinin ahlakî gelişimine yön veren önemli bir faktörken, teoride bu faktör üzerinde durulmamıştır. Bu kapsamda bireyin ahlakî gelişim sürecinin bütüncül olarak belirlenebilmesi için daha kapsamlı araştırmaların yapılması gerektiği düşünülebilir.

SONUÇ

Gelişimin kalıtım ve çevrenin etkisi ile devam eden bir süreç olduğu genel kabul görmektedir. Kalıtım üzerinde dışarıdan eğitim yoluyla müdahale edilmesi mümkün olmasa da çevre faktörü üzerinde eğitimin belirleyici unsurlardan biri olduğu söylenebilir. Çünkü eğitim yoluyla bireyin içinde bulunduğu kültürü tanınması, benimsemesi ve geliştirmesi amaçlanır. Böylece ortak değerleri olan bir toplumun oluşmasında eğitim başrol oynar ve bir toplum içerisinde dünyaya gelen birey, gelişim sürecinde sosyal çevresinin tutum ve davranışlarından önemli derecede etkilenir.

Günümüzde öğrenci merkezli eğitim anlayışının bir yansıması olarak öğrencinin gelişim özelliklerinin, buna bağlı olarak ortaya çıkan ilgi ve ihtiyaçlarının öğretim sürecinde dikkate alınması gerekmektedir. Çünkü eğitim, esasen öğrencinin gelişimini sağlıklı bir şekilde tamamlayarak kendini gerçekleştirmesi, böylece yaşadığı topluma ve vatanına faydalı bir birey olarak yetiştirilmesi içindir. Bu nedenle eğitim faaliyetlerinin yürütülmesinde hedef kitlenin tanınması büyük bir önem arz etmektedir.

İnsanın fıtraten yüce bir varlığa inanmaya temayülü bulunduğu için din öğretimi de bireyin en temel eğitim ihtiyaçlarından biridir. O halde genel eğitimde olduğu gibi din öğretiminde de hedef kitlenin gelişimsel ihtiyaçlarının dikkate alınması, öğretimin buna göre planlanması büyük bir önem taşımaktadır. İşte bu araştırmada gençlik dönemi genel gelişim özellikleri ve dinî-ahlakî gelişim özellikleri üzerinde durularak ortaöğretim düzeyinde öğrenimlerine devam eden öğrencilerin tanınması amaçlanmıştır.

Araştırma bulgularından hareketle din öğretiminde dikkate alınması gereken hususlar tespit edebildiğimiz kadarıyla şu şekilde sıralanabilir:

1. Gençlik döneminde soyut düşünme yetisinin gelişmesi ile birlikte birey, analiz, sentez, akıl yürütme, problem çözme gibi üst düzey bilişsel becerilerini daha işlevsel olarak kullanmaya başlar. Din öğretiminde öğrencilerin bu yönelimleri dikkate alınarak öğrencilerin ayet ve hadisler, yaşanmış ya da yaşanması muhtemel olaylar hakkında sebep sonuç ilişkisi bağlamında zihin egzersizleri yapması için fırsat verilmelidir. Böylece öğrencilerin üst düzey bilişsel becerilerinin gelişmesine ve din hakkında doğru düşünmeyi öğrenmelerine katkı sağlanmalıdır.

2. Ortaöğretim düzeyindeki öğrenciler dinle ilgili melek, cin, ahiret gibi soyut kavramları daha doğru bir şekilde algılama kabiliyetine sahiptir. Bu dönemde öğrencilerin din hakkındaki soyut gerçekliklerle ilgili merakının giderilmesi, öğrencilere dinde bazen kapasitesi sınırlı olduğu için aklı aşan gerçekliklerin bulunabileceği, ancak dinin akılla çelişmediği bilincinin kazandırılması, yüce Allah'ın isim ve sıfatlarıyla sahih kaynaklardan yola çıkılarak tanıtılması gerekir. Böylece gençlerin batıl inançlardan arındırılmış sağlıklı bir inanca kavuşmaları sağlanabilir.

3. Gençlik döneminde yine soyut düşünmenin etkisiyle öğrencilerin geçmişte sorgusuz bir şekilde kabul ettikleri dinî esasları ve ahlakî değerleri sorgulamaya başladığı, imanda şüphenin doruğa ulaştığı bilinmektedir. Bu süreçte zihninde fırtınalar estiren dinî sorularına tatmin edici cevaplar bulan bireyler dönemin sonuna doğru dine daha bilinçli bir şekilde bağlanabileceği gibi aksi taktirde dine karşı mesafeli olabilmektedir. Bu nedenle din öğretiminde öğrencilerin kutsal olana saygıdan taviz vermeden dinî esasları sorgulamasına ve cevap bulmasına izin verilmeli, böylece şüpheleri giderilmelidir.

4. Gençlik döneminde dinî şüphenin doruğa ulaşmasının da etkisiyle bireyde suçluluk ve günahkarlık duygusunun hakim olabileceği bilinmektedir. Bu dönemde din öğretimi aracılığıyla her insanın hata işleyebileceği, tövbe sayesinde bu hataların giderilebileceği, ancak tövbenin ertelenmemesi gerektiği bilinci kazandırılabilirse öğrencilerin suçluluk ve günahkarlık psikolojisinden kurtulmaları için katkı sağlanabilir.

5. Gençlik döneminin bir arayış süreci olduğu söylenebilir. Çünkü bu dönemde bireyin kendisini anlam arayışı ve kimlik arayışı içerisinde bulunduğu bilinmektedir. Bu nedenle din öğretiminde “Dinden öğrenme”nin yolları araştırılarak bireyin hayatın anlamını keşfetmesi, kimlik ve kişilik gelişiminde dinden faydalanılması sağlanabilir.

6. Bir arayış sürecinde olmaları dolayısıyla henüz kimlik krizini atlatamayan gençler değişime açık olmaları dolayısıyla her türlü telkin ve davetten etkilenebilir. Bu nedenle gençlerin bu zaafından yararlanmak isteyen deizm, ateizm, sekülerizm, agnostisizm, pozitivizm, nihilizm gibi gruplar hakkında ortaöğretim düzeyinde öğrencilere bilgi verilmeli, bu muarız unsurların yanlış düşünceleri akıl, nakil ve bilim temelinde çürütülmelidir.

7. Yine her türlü telkin ve davete açık olmaları sebebiyle medya aracılığıyla farklı kültürleri tanıma fırsatı bulan gençler, kendi kültürlerine yabancılaşabilir, millî ve manevî değerlerinden uzaklaşabilir. Bu nedenle genel eğitimde ve din öğretiminde ortaöğretim düzeyinde kültürel aidiyet bilinci kazandırılması, toplumsal değerlerin benimsetilmesi büyük bir önem taşımaktadır.

8. Bilindiği üzere gençlik döneminde bireyde bağımsızlık krizi baş gösterebilmektedir. Bu durumda genç, bağımsızlığını kanıtlamak için kendisini sınırlayan her türlü otoriteye karşı olabilir. Bu nedenle ortaöğretim düzeyinde dinî emirlerin ve yasakların hikmeti ile birlikte açıklanarak birey ve toplum için ne kadar önemli olduğu üzerinde daha çok durulmalıdır. Öte yandan aileyle yaşanan çatışmaları asgari düzeye çekmek için anne, baba ve büyüklere saygı hakkında öğrencilerin bilinçlendirilmesi faydalı olabilir.

9. Gençlik döneminde birey aileden bağımsızlaşmasının da etkisiyle topluma açılır ve arkadaş gruplarına katılır. Din öğretiminde öğrenciler kötü alışkanlıkların birey ve toplum için zararları hakkında bilgilendirilerek bu alışkanlıkları bulunan gruplardan uzak durmaları

konusunda desteklenebilir. Ayrıca topluma açılma eğilimlerinden faydalanılarak öğrenciler, toplum yararına çalışmaları için teşvik edilebilir.

10. Gençlik döneminde bireyin başkalarını model aldığı, model alınan kişi ya da kişilerle özdeşleşme eğiliminin yaygın olarak görüldüğü bilinmektedir. Bu nedenle din öğretiminde öğretmenlerin kendilerini öğrencilere sevdirmesi, somut bir model olarak tutum ve davranışlarında örnek olma konusunda titizlik göstermesi önemli bir gerekliliktir. Aksi takdirde birey, dinî ve ahlakî değerlere aykırı davranışları bulunan kişileri kendisine model olarak seçebilir, ters kimlik geliştirerek ailesi ve sosyal çevresi ile çatışabilir.

11. Ergenlikle birlikte cinsel olgunlaşma tamamlanmakta ve karşı cinse ilgi artmaktadır. Öte yandan ergenlik, dinî sorumluluğun başladığı için dinî gelişim açısından da kritik bir döneme tekabül etmektedir. Bu dönemde din öğretimi aracılığıyla gençlerin sorumluluk bilinci kazanması, gusül, guslü gerektiren durumlar, karşı cinsle ilişkilerde dikkat edilmesi gereken dinî ölçüler ve hikmetleri, dinî bakımdan mahremiyet ve cinsellik, aile kurumunun önemi, evlilik ve eş seçme gibi konularda bilinçlendirilmesi faydalı olacaktır.

12. Ergenlik döneminde fiziksel olgunlaşmanın büyük oranda tamamlanmasına karşın bu dönemde bireyin duyuşsal bakımdan son derece hassas ve kırılgan olduğu bilinmektedir. Bu nedenle gençler, çevresi tarafından gördüğü küçük bir muhalefet durumunda bile duygusal davranarak aşırı tepki verebilmekte, öfkeye kapılıp şiddete yönelebilmekte, bir anlık öfkeyle çeşitli suçlara bulaşabilmektedir. Gençlerin bu eğilimlerini yatıştırmak için din öğretiminde sabır, şükür, adabı muaşeret, kul hakkı gibi öğretilerden faydalanılarak öğrencilerin hislerinden ziyade akıllarına, Kur'an'a ve Hz Peygamber'e kulak vermeleri sağlanabilir.

13. Ergenlik sürecinde gençlerin *kişisel efsane* inancı gereği başkalarından farklı ve biricik olduğu, kendisine bir şey olmayacağı düşüncesiyle risk almaya eğilimli olması dolayısıyla hayatını tehlikeye atabileceği bilinmektedir. Din öğretiminde öğrencilerin bu temayülünü tedavi etmek amacıyla emanet bilinci gereği sağlığı ve canı korumanın kulun Allah'a karşı sorumluluklarından biri olduğu üzerinde durulabilir.

14. Gençlik döneminde görülen hızlı fiziksel değişimin etkisi ile bireyin vücuduna odaklandığı, kendisini güzellik çirkinlik açısından değerlendirdiği ve olumsuz bir sonuca vardığında stres ve bunalıma sürüklendiği durumlar meydana gelebilmektedir. Din öğretiminde öğrencilere şükür bilinci kazandırılarak her ne durumda olunursa olunsun yaratıcı tarafından kendisine bahşedilenlere rıza göstermenin de imtihanın bir parçası olduğu, yaratılanı yaratanın ötürü sevmesi gerektiği üzerinde durulabilir, böylece öğrencilerin kendilerini olduğu gibi kabul etmeleri için katkı sağlanabilir.

15. Gençlik döneminde meydana gelen değişimler sonucunda bireyin değişime uyum sağlamakta zorlanarak akademik anlamda başarısında bir düşüş görülebilir. Din öğretiminde çalışkanlığın dinî bakımdan yeri ve önemi üzerinde durularak öğrenciler derslerine odaklanmaya teşvik edilebilir.

16. Son olarak ortaöğretim düzeyinde öğrenim gören öğrenciler ergenlik sürecinde karşılaştıkları yeni ve karmaşık sorunlarla başa çıkmakta zorlanabilmekte, bundan dolayı stres ve depresyona maruz kalabilmektedir. Bu durum öğrencilerin eğitim sürecinde kazanmaları hedeflenen problem çözme becerisi ile yakından ilişkilidir. Çünkü bu beceriyi edinen bireyler problem olarak algıladıkları her türlü soruna kolayca uyum sağlayabilir, kendine güvenerek,

aklını kullanarak problemleri alt edecek nitelikte çözüm önerileri geliştirebilir ve bunları uygulayarak maddî ya da manevî anlamdaki kendisini engelleyen, mutsuz olmasına neden olan problemlerle etkili bir şekilde mücadele edebilir. Din öğretiminde de bu becerinin kazandırılması için sabır, şükür, tevekkül, teslimiyet, sorumluluk, cihad (mücadele), çalışkanlık, hayra yorma gibi dinî başa çıkma stratejileri ve öğretilerden yararlanılarak öğrencilerin yaşam becerilerinin gelişmesine katkı sağlanabilir.

Görüldüğü üzere gençlik döneminin gelişim özellikleri ile din öğretiminin hedefleri arasında çeşitli açılardan ilişki kurulabilmektedir. Ancak burada unutulmaması gereken bir husus daha bulunmaktadır ki söz konusu amaçlara ulaşılabilmesi için geleneksel yaklaşımlarla öğrencilere öğretmenler tarafından kuru bilgi yüklenmesi günümüz gençliğinin ilgisini çekmekte yeterli olmayacaktır. Bu nedenle din öğretiminde kazanımlara ulaşılması için öğrencilerin gelişim özellikleri ve bireysel farklılıklarının dikkate alınarak ilgi çekici yöntem ve tekniklere başvurulması, öğretmenlerin kuru bilgi yükleyen uzun metinlerin yer aldığı ders kitapları yerine farklı öğrenme stillerine hitabeden etkinliklerle donatılmış nitelikli ders kitapları ve materyallerle desteklenmesi büyük bir gerekliliktir.

KAYNAKLAR

- Adana, F., Arslantaş, H. (2011). Ergenlikte Öfke ve Öfkenin Yönetiminde Okul Hemşiresinin Rolü. *ADÜ Tıp Fakültesi Dergisi*, 12(3), 57-62.
- Ahioğlu, E. N. (2011). Piaget ve Ergenlikte Bilişsel Gelişim. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 19(1), 1-10.
- Anthony, E. J. (1982). Normal Adolescent Development from a Cognitive Viewpoint. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 21(4), 318-327.
- Atik, A. (2015). Dini Gelişim Kuramlarına Din Eğitimi Bağlamında Genel Bir Bakış. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 728-743.
- Ay, M. E. (2003). Kur'an'da Gençler ve Gençlik Değerleri. Hayati Hökelekli (Ed.), *Gençlik Dönemi ve Eğitimi II Tartışmalı İlmi Toplantı* içinde (s. 15-35). İstanbul: Ensar.
- Başkurt, İ. (2003). Gençlik, Madde Bağımlılığı ve Korunma Yolları. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, 73-114.
- Bahadır, A. (2002). Ergen Kişiliği Bağlamında Din-Kişilik İlişkisi, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14, 111-123.
- Bülbül, S., Kurt, G., Ünlü, E., - Kırılı, E. (2010). Adolesanlarda Uyku Sorunları ve Etkileyen Faktörler. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, 53(3), 204-210.
- Clouse, B. (2000). Ergenlere Ahlak Gelişimi ve Cinsellik. (Çeviren: Turgay Gündüz). *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/9 (2000): 1-39.
- Çam, Z., Çavdar, D., Seydooğulları, S., Çok, F. (2012). Ahlak Gelişimine Klasik ve Yeni Kuramsal Yaklaşımlar. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 12(2), 1211-1225.

- Çayır, C. (2014). Ergenlerin Dinî İnanç, Şüphe ve Dinî Tutumları Üzerine Bir Araştırma. *Bilimname*, 27, 59-88.
- Çinemre, S. (2014). Kohlberg'in Ahlak Gelişim Teorisine Yönelik Bazı Eleştiriler. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 12(28), 69-99.
- Demirbaş, S. (2017). Ergenlik Döneminde Manevî Danışmanlık ve Rehberlik (MDR). Ali Ayten (Ed.), *Manevî Danışmanlık ve Rehberlik Teori ve Uygulama Alanları* içinde (s. 103-146). İstanbul: DEM Yayın.
- Derman, O. (2008). Ergenlerde Psikososyal Gelişim. *Adolesan Sağlığı II*, 19-21.
- Dilbaz, N. (2013). *Madde Kullanım Riski ve Madde Bağımlılığından Korunma*. Ankara: T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı.
- Ertem, Ü., Yazıcı, S. (2006). Ergenlik Döneminde Psiko-Sosyal Sorunlar ve Depresyon. *Aile ve Toplum*, 3(9), 7-12.
- Good, M., Willoughby, T. (2008). Adolescence as a Sensitive Period for Spiritual Development. *Child Development Perspectives*, 2(1), 32-37.
- Gözcü Yavaş, Canan Özlem. "Orta ve Geç Ergenlik Dönemindeki Ergenlerde Tutum ve Davranış Farklılıkları". *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/2 (2012): 113-138.
- Gündüz, Turgay. "Çocukluk, Gençlik ve Yetişkinlik Dönemi Din Eğitimi". *Din Eğitimi ve Din Hizmetlerinde Rehberlik*. Ed. Mehmet Emin Ay. 90-114. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Gündüz, T. (2003). İslâm'ın Eğitim Anlayışı Çerçevesinde Gençlik Dönemi Din ve Ahlak Eğitimine Yeni Bir Bakış. Hayati Hökelekli (Ed.), *Gençlik Dönemi ve eğitimi II Tartışmalı İlmi Toplantı* içinde (s. 45-62). İstanbul: Ensar.
- Gürses, İ., Kuruçay, Y. (2018). Ergenlerde Anlamsızlık ile İlgili Problemlere Dinin Etkisi Üzerine Değerlendirmeler. *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(1), 87-111.
- Hajidehabadi, M. A. (2013). İslâmî Gençlik ve Gençliğe Bakış. *Misbah*, 3-4, 213-250.
- Hazen, E., Schlozman, S., Beresin, E. (2008). Adolescent Psychological Development: A Review. *Pediatrics in Review*, 29(5), 161-168.
- Hökelekli, H. (1993). *Din Psikolojisi*. Ankara: TDV Yayınları.
- Hökelekli, H. (1986). Ergenlik Çağı Davranışlarına Din Eğitiminin Etkisi (İmam-Hatip Lisesi ve Genel Lise Öğrencilerinin Davranışları Arasında Mukayeseli Bir Araştırma). *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 1(1), 35-51.
- İnce, A. (2016). Gençlik Döneminde Din (Doğu Marmara Bölgesi 18-24 Yaş Örneği). Abdullah İnce (Ed.), *Gençliğin Gelişimi ve Problemleri Karşısında Din Görevlileri (7. Uluslararası Din Görevlileri Sempozyumu Bildirileri)* içinde (s. 73-90). İstanbul: Ensar Yayın.

- Karaca, F. (2016). Dindarlığın Gelişimi. Hayati Hökelekli (Ed.), *Din Psikolojisi* içinde (s. 118-142). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Karacelil, S. (2011). Ashab-ı Kehf Kıssası Bağlamında Gençlik ve Değerler. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 21, 203-233.
- Kasapoğlu, A. (2005). Dinsel Şüphe. *Kelâm Araştırmaları*, 3(2), 65-82.
- Kasapoğlu, A. (2006). Gelişim Psikolojisi Açısından Kur'an'da 'Bülüğ' Olgusu. *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10(2), 275-298.
- Kılavuz, M. A., Yılmaz, H. (2009). Örgün ve Yaygın Eğitimde Öğrenenlerin İhtiyaçları Doğrultusunda Din Eğitimi ve Öğretimi. *T.C. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18(2), 123-139.
- Koç, M. (2006). Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Döneminde Dinî Yaşam. *Diyanet İlmî Dergi*, 42(3), 7-32.
- Koç, M. (2004). Gelişim Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Genel Özellikleri. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17, 231-256.
- Koç, M. (2003). Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi. *EKEV Akademik Dergisi*, 15, 113-132.
- Kohlberg, L., - Hersh, R. H. (1977). Moral Development: A Review of The Theory. *Theory into Practice*, 16(2), 53-59.
- Kulaksızoğlu, A. (1990). Gençlik Çağı ve Ülkemizde Gençlik Sorunları. *M.Ü.Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2, 133-144.
- Mehmedoğlu, A. U., Aygün, A. (2006). James W. Fowler ve İnanç Gelişimi Teorisi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6(1), 117-139.
- Morgan, Clifford T.. *Psikolojiye Giriş*. Trc. Hüsnü Arıcı. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Psikoloji Bölümü Yayınları, 2000.
- Osmanoğlu, C. (2014). Din Eğitiminin Gelişimsel Temeli Olarak İnanç. *Bilimname*, 27, 177-206.
- Özdemir, O., Güzel Özdemir, P., Kadak, M. T., Nasıroğlu, S. (2012). Kişilik Gelişimi. *Psikiyatriye Güncel Yaklaşımlar*, 4(4), 566-589.
- Özüdoğru Erdoğan, H. N. (2014). Ergenlik Döneminin Dinî ve Toplumsal Gelişimi. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(1), 153-165.
- Selçuk, M. (2000). Gençlik Çağı ve İnanç Olgusu. Mehmet Doğan - Ayşe Betül Aksu - Mehmet Emin Ay - Yurdagül Mehmedoğlu - Sabahattin Arıbaş - Mehmet Güven - Naci Kula - Mustafa Tavukçuoğlu - Mustafa Köylü - Erkan Perşembe - Ahmet Albayrak - A. Nedim Serinsu - Mualla Selçuk (Ed), *Gençlik Dönemi ve Eğitimi Tartışmalı İlmi Toplantı* içinde (s. 335-363). İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Solmaz, B., Şahin, A. (2012). Ergenlerde Dindarlık ve Sosyal Benlik. *Marife*, 145-158.

- Steinberg, L., Morris, A. S. (2001). Adolescent Development. *Annual Reviews Psychology*, 52, 83-110.
- Şirin, T. (2017). Ergenlerin Problem Çözme Becerileri ile Öznel Dindarlık Algıları Arasındaki İlişkinin Çeşitli Değişkenler Açısından İncelenmesi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 15(3), 177-222.
- Topuz, İ. Dinî Gelişim Seviyeleri ile Dinî Başa Çıkma Tutumları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma, Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bursa.
- Vergote, A. (1981). Ergenlikte Din. (Çeviren: Erdoğan Fırat). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24, 583-592.
- Yıldırım, Y. (2017). Evrensellik İddiası ve Doğu-Batı Farklılığı Bağlamında Kohlberg'in Ahlak Gelişimi Kuramı. *Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları-Dergisi*, 4(1), 96-107.